द्वितीय उदकेन्धनः पर्य्यग्ज्वलनशीलो वाड़वः ।
तृतीय उभयेन्धनः पर्य्यग्ज्वलनशीलः भुक्तस्या-
हारस्य रसादिपरिणामनिमित्तश्च विद्युदादिश्च ।
इति विजयरक्षितोपरि सन्देहभञ्जिका ॥ * ॥
अपिच,—
"मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्व्विधः ।
कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः" ॥
तेषां कार्य्यं यथा,—
"विषमोवातजान्रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समासमाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥
कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते ।
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते" ॥
इति माधवकरः ॥ अत्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव हि भस्म-
क उच्यते। स तु आहाराभावे शोणितादीन् धा-
तून् पाचयित्वा आशु मारयति। इति रक्षितः ॥*॥
(देहजन्याग्नेः नादोत्पादकत्वं यथा सङ्गीतदर्पणे,—
"आत्मना प्रेरितं चित्तं वह्निमाहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मग्रन्थिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥
पावकप्रेरितः सोऽथ क्रमादूर्द्ध्वपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥
पुष्टं शीर्षे त्वपुष्टञ्च कृत्रिमं वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्त्यते बुधैः ॥
नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते"
अग्नेः सर्व्वसाक्षित्वादि यथा रामायणे,—
"त्वमग्ने सर्व्वदेवानां शरीरान्तरगोचरः ।
त्वं साक्षी मम देहस्थस्त्राहि मां देवसत्तम" ।
यथा च भारते,—
"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च ।
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ॥
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये ।
धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्" ॥
अस्य सर्व्वप्रथमाराध्यत्वं ऋग्वेदस्य सर्व्वप्रथमसूक्ते
उक्तं यथा,—"अग्निमीले पुरोहितम्"। इत्यादि।
विष्णुः । सूर्य्यः ।) अग्निकोणाधिपतिः । इत्यमरः ।
चित्रकवृक्षः । रक्तचित्रकः । भल्लातकः । निम्बुकः ॥
पित्तं । स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ।
अग्निकः, पुं, (अग्नि + सादृश्ये कप्रत्ययः) इन्द्रगोप-
नामरक्तवर्णकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
अग्निकणः, पुं, (अग्नेः कणः । अग्नि + कण ।) अग्नि-
कणा । स्फुलिङ्गः । इत्यमरः ॥
अग्निकारिका, स्त्री, (अग्नि + कारिका ।) अग्नि-
कार्य्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
अग्निकार्य्यं, क्ली, (अग्नि + कार्य्यं ।) अग्नावग्नेर्वा कार्य्यं।
हविर्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालनं । तत्पर्य्यायः ।
अग्नीन्धनं २ अग्नीधा ३ अग्निकारिका ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (होमादौ हविर्दानादिपूर्व्वका-
ग्निज्वालनं। अग्नौ सायं प्रातः समिद्धोमानुष्ठानं ।
यथा—
"उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च" ॥
इति मनुः ।)
अग्निकाष्ठं, क्ली, (अग्नि + काष्ठं ।) अगुरु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अग्निकुक्कुटः, पुं, (अग्नेः कुक्कुटइव ।) ज्वलदग्नि-
तृणोल्का । ज्वलन्त नुड़ा इति ख्यातः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
अग्निकोणं, क्ली, (अग्नेः अग्निदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थः
कोणं ।) पूर्व्वदक्षिणकोणं । तत्कोणाधिपतिरग्निः ।
इति ज्योतिषं ॥ यथा हलायुधधृतं,—
"गत्वैव तीर्थे कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्प्रीतिहेतुकम् ।
पूर्व्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्द्देशे स्यात् पूर्व्वदक्षिणे" ॥
पूर्व्वदक्षिणे अग्निकोणे । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
अग्निक्रीड़ा, स्त्री, (अग्निभिः क्रीड़ा ।) अग्निखेला ।
खधूपादित्यागः । आतसवाजीति ख्याता ॥
अग्निगर्भः, पुं, (अग्निः गर्भे अभ्यन्तरे यस्य सः ।)
अग्निजारवृक्षः । सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (शमीवृक्षः । त्रि । अग्नियुक्तगर्भविशिष्टः ।
यथा,—"अग्निगर्भां शमीमिव" । इति शाकुन्तले ।)
अग्निगर्भा, स्त्री, (अग्निः गर्भे यस्याः सा ।)
महाज्योतिष्मतीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शमीवृक्षः ।)
अग्निचित्, पुं, (अग्निं चितवान् स्वयम् इति चि
चयने । अग्नौ चेरिति क्विप् तुगागमश्च ।)
अग्निहोत्री । साग्निकः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे—
"विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं ।
यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित्" ।)
अग्निजः, पुं, (अग्नि + जन् + ड ।) अग्निजारवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । अग्निजातमात्रे ।)
अग्निजातः, पुं, (अग्नेः जातः । अग्नि + जन् + क्त ।)
अग्निजारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (त्रि । अग्नि-
जातमात्रे ।)
अग्निजारः, पुं, (अग्नि + जार, अग्निं जठराग्निं जार-
यति परिपाकशक्तिं प्रदाय वर्द्धयति जृ कर्म्म-
ण्यण् इति पाणिनिसूत्रं) औषधविशेषः । अस्य
पर्य्यायः । अग्निनिर्य्यासः २ अग्निगर्भः ३ अग्निजः
४ वड़वाग्निमलः ५ जरायुः ६ अर्णवोद्भवः ७
अग्निजातः ८ अग्निजालः ९ सिन्धुफलः १० ।
अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । कफवायुसन्निपा-
तशूलातिशीतरोगनाशित्वं । पित्तप्रदत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अग्निजालः, पुं, (अग्नि + जाल ।) अग्निजारवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निज्वाला, स्त्री, (अग्नेरिव ज्वाला यस्याः । अग्नेः
ज्वाला इति वा ।) जलपिप्पली । धातकी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निशिखा ॥
(लाङ्गलिकी ।)
अग्निजिह्वा, स्त्री, (अग्नेः जिह्वा ।) लाङ्गली-
वृक्षः । विषलाङ्गला इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अग्नेः काल्यादिसप्तार्च्चींषि । इति
जटाधरः ॥ अग्नेः सप्तशिखाः । तासां नामा-
दिकं सप्तजिह्वशब्दे द्रष्टव्यं ॥ (योगविशेषः ।
यथा,—
"सप्तषष्ठ्यादितिथयः सोमवारादिभिर्युताः ।
अग्निजिह्वाः सप्त योगा मङ्गलेष्वतिगर्हिताः" ॥
इति । योगशास्त्रे ।)
अग्निदमनी, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य दमनी ।)
क्षुपविशेषः । अस्य पर्य्यायः । वह्निदमनी २
वङ्ककण्टका ३ वह्निकण्टारिका ४ गुच्छफला
५ क्षुद्रफला ६ क्षुद्रदुःस्पर्शा ७ क्षुद्रकण्टारिका
८ मर्त्येन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वं । उष्णत्वं । रूक्षत्वं । वातकफगुल्म-
श्लीहनाशित्वं । रुचिकरत्वं । अग्निदीपनत्वं । हृद्य-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निदीपनः, त्रि, (अग्नेः जठरानलस्य दीपनः ।)
अग्निवर्द्धकः । जठराग्निकारकौषधविशेषः । यथा
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
"पारदाम्रतलवङ्गगन्धकं,
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं,
तिन्तिड़ीफलरसेन मर्दितम् ॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो,
रामवाण इति विश्रुतो रसः ।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु शणकालुमानतः,
सद्य एव जठराग्निदीपनः" ।
"हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुड़ेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी" ॥
इति च भावप्रकाशः ॥
अग्निदीप्ता, स्त्री, (अग्नि + दीप्ता) महाज्यो-
तिष्मतीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि । वह्नि-
ज्वलितः । यथा,—"नापि कर्णिकाकारफलकै-
र्बाणैः नापि विषाक्तैः नाप्यग्निदीप्तफलकैः" इति
कुल्लूकभट्टः ।)
अग्निदेवा, स्त्री, (अग्निः देवः अधिष्ठात्री देवता
अस्या इति) कृत्तिकानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
(पुं, अग्निदेवः अग्निरूपो देवः । अग्निः देवः
अस्य इति विग्रहे त्रि । अग्निपूजकः ।)
अग्निनिर्य्यासः, पुं, अग्निजारवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
अग्निप्रस्तरः, पुं, अग्निजनकपाषाणः । चकमकीर
पाथर इति भाषा ॥
अग्निवर्द्धनं, क्ली, (अग्नेः जठरानलस्य वर्द्धनं वृद्धि-
कारकम् ।) जठराग्निवृद्धिकारकम् । तथा,—
"जीरकं रुचिकृत् स्वर्य्यं गन्धाढ्यं कफवातनुत् ।
पाके च कटुतीक्ष्णोष्णं लघुपित्ताग्निवर्द्धनम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥
अग्निभं, क्ली, (अग्निरिव भाति इति । अग्नि +
भा + क ।) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निभूः, पुं, (अग्नेर्भवतीति । अग्नि + भू + क्विप् ।)
कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (पुरा किल तारका-
सुरेण उत्पीड़ितानां देवानां रक्षार्थं शिवेन